

Verwijzen naar elektronische bronnen

Bert-Jaap Koops, Leo van der Wees¹
Versie december 2001.

Inleiding

Het Internet is een belangrijke vindplaats van juridische bronnen. Steeds meer jurisprudentie, wetgeving, artikelen, rapporten en zelfs boeken zijn online verkrijgbaar. Ook heeft het Internet nieuwe bronnen gecreëerd in de vorm van overzicht- en portaalpagina's die geen directe pendant hebben in de offline bronnenwereld. Het is daarom inmiddels moeilijk geworden – en onverstandig! – om in publicaties elektronische bronnen te negeren. Ook in dit blad wordt in publicaties steeds vaker verwezen naar elektronische bronnen. Helaas gebeurt dit tot nu toe op een volstrekt willekeurige manier: de een verwijst naar het Internet-adres van een hoofdpagina, de ander naar een specifieke achterliggende pagina; weer een ander vermeldt de datum waarop de webpagina is verschenen, terwijl soms ook wordt verwezen naar de datum waarop men de pagina heeft bekeken. Een standaard hierin is ver te zoeken, hetgeen de (her)vindbaarheid van de bronnen niet ten goede komt.

Het gebrek aan een standaard heeft ongetwijfeld (mede) te maken met het feit dat het verwijzen naar elektronische bronnen specifieke verwijzingsproblemen met zich meebrengt. Veel bronnen worden even snel van het Internet gehaald als ze op dit netwerk verschijnen. Ook worden documenten met grote regelmaat verplaatst van de ene plaats naar de andere, waarbij beheerders zich nauwelijks lijken te bekommeren om de gebruikers en de bezoekers, terwijl men toch moet weten dat deze bekend zijn met het fenomeen favorieten die een direct pad naar een document bewaren. Daarenboven zijn de publicatievormen op het Internet technologisch turbulent: webpagina's gebruiken nu vaak andere technieken dan twee jaar geleden, en vermoedelijk ziet de webwereld er over twee jaar al weer anders uit. Dit heeft tot gevolg dat het verwijzen naar elektronische bronnen een hachelijke zaak is. En dat terwijl het verwijzen toch vooral tot doel heeft het voor lezers mogelijk te maken om een bron te achterhalen. Hoe kan men dit doel toch bereiken bij gebruik van een medium als het Internet?

In deze bijdrage geven wij vuistregels voor het verwijzen naar elektronische bronnen, alsmede een aanzet tot standaardisering.² Wij noemen hierbij voorbeelden van gratis toegankelijke pagina's, waarvoor soms registratie verplicht is. De regels zijn evenwel vanzelfsprekend ook toepasbaar op e-bronnen die achter slot en grendel staan. Reacties en suggesties voor verbetering hierop zijn van harte welkom bij <e.j.koops@kub.nl> en bij <wees@lns.nl>.

Vuistregels

Vuistregel 1

Wees terughoudend met verwijzen naar e-bronnen. Verwijs waar mogelijk ook naar de papieren publicatie van de bron.

Vuistregel 2

Verwijs waar mogelijk naar bestendige bronnen, zoals langlopende weblocaties en elektronische archieven.

Vuistregel 3

Controleer enkele dagen voor publicatie of de e-verwijzingen nog kloppen. Zo niet, pas dan de vermelding aan of verwijder de bronvermelding.³

¹ Dr. B.J. Koops is universitair hoofddocent bij het Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering van de Katholieke Universiteit Brabant. Mr. J.G.L. van der Wees is directeur van Legal Net Services en Recht.nl.

² Deze bijdrage is mede gebaseerd op de *Leidraad voor juridische auteurs* (Kluwer 1998), waarin in paragraaf 2.2.17 (<<http://www.kluwer.nl/juridisch/leidraad/leidraad1998.html#2.2.17>>, datum inzage 3 januari 2001) wordt aangegeven hoe te verwijzen naar elektronische bronnen.

³ Tip: indien de brontekst niet meer op de aangegeven plaats staat, probeer dan met een zoekmachine te achterhalen of de tekst elders te vinden is. Wij hebben goede ervaringen met het zoeken op een karakteristieke zinsnede uit het begin van het gezochte document, tussen dubbele aanhalingstekens om aan te geven dat het een citaat betreft, op bijvoorbeeld Google <<http://www.google.com>>.

Vuistregel 4

Verwijs niet naar pagina's die u na een zoekopdracht heeft gevonden. Veel weblocaties geven namelijk na een zoekopdracht een adres dat niet het vaste adres van de pagina is, maar een tijdelijk adres. Daarbij is een dergelijk adres, indien permanent, veelal te 'moeilijk' (zie vuistregel 6). Verwijs liever naar de hoofdpagina, met een indicatie hoe de lezer de desbetreffende bron vandaar kan vinden.

Vuistregel 5

Verwijs niet naar pagina's die binnen een kader worden getoond. Veelal zijn adressen van dit soort pagina's verborgen, en als ze al achterhaald kunnen worden, kan een verwijzing problemen geven doordat ze uit het verband (het kader) worden gehaald.⁴ Verwijs liever naar de hoofdpagina, met een indicatie hoe de lezer de desbetreffende bron vandaar kan vinden.⁵

Vuistregel 6

Verwijs niet naar pagina's met een 'moeilijk' adres (bijvoorbeeld met meer dan vijftien karakters die niet als woorden zijn uit te spreken). Verwijs liever naar de hoofdpagina, met een indicatie hoe de lezer de desbetreffende bron vandaar kan vinden.

Vuistregel 7

Noem zo mogelijk een elektronische vindplaats van een (niet algemeen bekende) juridische bron. Doe dit standaard bij buitenlandse wetgeving en rechtspraak.

Publicaties op het Internet zijn vluchtig. Zo worden berichten in nieuwsgroepen en mailinglijsten meestal na een korte tijd automatisch gewist. En als ze al gearchiveerd worden, dan is het bestaan van dergelijke archieven vrijwel onbekend. Webpagina's zijn iets stabiel, maar zijn uit de aard der zaak veranderlijk: de mogelijkheid te actualiseren is juist een van de charmes van het Internet. Veel publicaties blijken daarom na verloop van enige tijd te zijn veranderd (maar wat is er nu precies veranderd?), verhuisd of geheel verdwenen. Ook noopt de voortschrijdende techniek veel webpublicisten om voortdurend de inhoud in een nieuw jasje te steken, waardoor de vindplaats bijvoorbeeld niet meer eindigt op '.htm' maar op '.php' of '.asp'. Kortom: Internetpublicaties zijn uiterst vluchtig en aan veel wijzigingen onderhevig. Dit heeft ons gebracht tot de volgende regels.

Vuistregels 1-3

De techniek van Internetpublicaties is turbulent. Het wereldwijde web (WWW, het grafische gedeelte van het Internet) wordt pas sinds 1995 breed gebruikt. In de afgelopen vijf jaar zijn weblocaties voortdurend aangepast aan de verschillende (versies van) bladerprogramma's en aan nieuwe vindingen in de programmeertaal, zoals kaders en zichzelf uitvoerende programmaatjes (Java-scripts). Daarmee is ook de structuur van weblocaties veranderd: veel webpagina's bestaan niet meer uit rechttoe rechtaan lappen tekst verlichtigd met plaatjes, maar zijn samenraapsels van blokjes tekst en (bewegende) beelden uit databanken die per uur of per gebruiker kunnen wisselen. Ook werken weblocaties steeds meer met interne zoekmachines, waarvan de resultaten zich presenteren op gedrochtelijke Internet-adressen als

<<http://europa.eu.int/jurisp/cgi-bin/form.pl?lang=nl&Submit=Zoeken&docrequire=alldocs&numaff=&datefs=&datefe=&nomusuel=&domaine=&mots=securitel&resmax=100>>. Ten slotte komen er ook weblocaties voor die het moeilijk of onmogelijk maken om direct achterliggende pagina's te bezoeken: zij willen alle bezoekers 'via de voordeur' binnenkrijgen, bijvoorbeeld vanwege advertentie-inkomsten. Tegenover deze turbulentie staan enkele spaarzame pogingen tot standaardisering, waarvan publicatie in het pdf-formaat de meest in het oog springende is. Een kamerstuk opgezocht via Overheid.nl <www.overheid.nl> ziet er op het scherm opgeroepen (in pdf-formaat) precies hetzelfde uit als het kamerstuk op papier en zal in een later stadium niet zomaar van formaat wijzigen. Een formaat dat geen verschil kent met het papier schept namelijk een zeker

⁴ Bovendien is het navigeren binnen een locatie vanuit een kaderpagina soms lastig, omdat de navigeerknoppen vaak buiten het kader staan. Ook kunnen foutmeldingen op het scherm komen die niet verschijnen indien de pagina binnen het kader wordt opgeroepen.

⁵ Documenten die binnen een kader worden weergegeven kunt u in een zelfstandig kader openen door het document aan te klikken met uw rechtermuisknop en vervolgens bij gebruik van Netscape te kiezen voor "document openen in nieuw scherm" en in geval van de Microsoft Internet Explorer voor "snelkoppeling maken". U ziet dan bij het openen van een nieuwe versie van de bladeraar het verborgen WWW-adres van de kaderpagina. Het na de rechtermuisklik te kiezen commando kan overigens per versie van de verschillende bladeraars iets anders zijn.

vertrouwen. Wel is het natuurlijk heel goed mogelijk dat ook deze pdf-documenten op een zeker moment zoekraken als gevolg van verwijdering of verplaatsing.

Vanwege deze technische turbulentie is het moeilijk om algemene verwijsregels te geven. Publicisten moeten zich meer dan vroeger bewust zijn van het karakter van de pagina waarnaar ze verwijzen: is dit een stabiele pagina die er voor elke bezoeker hetzelfde uitziet, of is dit een samenstel van elementen die speciaal voor dit geval zijn uitgekozen? Elementen als ‘.asp’, ‘.php’ en ‘cgi-bin?’ zijn aanwijzingen dat het om het laatste gaat.

Vuistregels 4-6

Relevante voorbeelden van weblocaties waarbij beter naar de beginpagina kan worden verwezen en niet naar een kaderpagina of naar het adres van een pagina die men via een zoekopdracht heeft gevonden, zijn Rechtspraak.nl <www.rechtspraak.nl>, Jurisprudentie Online (JOL) <www.jol.nl>⁶, Overheid.nl <www.overheid.nl> en het Europese Hof van Justitie <curia.eu.int/>. Een zoekopdracht in Rechtspraak.nl, JOL of Overheid.nl houdt het adres van de gevonden pagina verborgen doordat deze in een kader wordt opgeroepen (vuistregel 5). En als men deze kader-adressen oproept door middel van de in noot 5 genoemde methode dan blijken de JOL-adressen niet te gebruiken want het zijn geen echte adressen maar java script-regels die getoond worden (vuistregel 4), terwijl de adressen van Overheid.nl sessiegebonden zijn, wat betekent dat een volgende keer (bijvoorbeeld een dag later) een bewaard kaderadres niet meer werkt (vuistregel 4). Ook de webadressen van de arresten opgenomen in de archieven van JOL zijn, sinds de verhuizing van JOL naar Juriforum, geen echte adressen meer. Ook dit blijken java script-regels als men de adressen bekijkt op de in noot 5 beschreven wijze. Op de weblocatie van het Europese Hof van Justitie geeft een zoekopdracht een of meer pagina's met een veel te moeilijk WWW-adres (vuistregel 6). Hetzelfde geldt voor het Europees Hof van de Rechten van de Mens, dat bovendien slechts tijdelijke adressen oplevert (vuistregel 4).

Waar men wel goed rechtstreeks naar kan verwijzen zijn documenten op de weblocatie van het Juridisch Wetenschappelijk Bureau (civiele arresten Hoge Raad, <www.jwb.nl>). Zoeken op deze weblocaties levert acceptabele en permanente adressen op die bovenin de adresbalk van de bladeraar verschijnen en dus onmiddellijk aan de favorieten kunnen worden toegevoegd. Erg handig. Een lezer wordt immers direct naar een document verwezen en hoeft zich niet te verdiepen in het gebruik van de verschillende zoekmachines. Aan de andere kant maken Rechtspraak.nl, JOL, Overheid.nl en het Hof van Justitie bij de opslag van hun documenten gebruik van adequate referenties (LJN-nummer, JOL-nummer, Kamerstuknummer en Zaaknummer) en werken de zoekmachines op deze weblocaties naar behoren, waardoor een document ook via de beginpagina en de zoekmachines redelijk snel te vinden is. Toch dient het gemak ook de jurist en zal deze het prettig vinden direct naar een document te worden verwezen.

Er kleeft evenwel een risico verbonden aan directe verwijzingen. Indien een locatie om wat voor reden dan ook wordt gereorganiseerd, zal een verwijzing via de beginpagina veelal nog correct zijn, terwijl er dan een grote kans bestaat dat de ‘handige’ directe verwijzing niet meer blijkt te functioneren. Het is aan de publicist hier een keuze te maken.

Vuistregel 7

Hoewel wij vanwege het bovenstaande dus enige terughoudendheid en vooral alertheid adviseren, zijn wij zeker positief over de vele nieuwe mogelijkheden die het Internet biedt. In plaats van naar de bibliotheek te gaan kan men tegenwoordig vanuit huis of werk direct bronnen opzoeken, en daarbij heeft men de keus uit een ongekende veelheid aan (gratis) bronnen. Naar onze mening buiten juristen deze mogelijkheid nog onvoldoende uit. Bovendien kunnen publicisten het lezers een stuk makkelijker maken door een elektronische vindplaats te noemen van een nog niet op papier gepubliceerd arrest, van een wet die niet in de standaard-wettenbundels is opgenomen, of van een verdrag dat de doorsnee-lezer niet paraat heeft. Bijvoorbeeld bij (voorgenomen) Europese regelgeving zouden wij het handig vinden als standaard een Internet-vindplaats wordt opgenomen.

Daarnaast zou het ook een dienst aan de lezer zijn indien publicisten naast de verwijzing naar een papieren bron aangeven waar een bron ook digitaal beschikbaar is. Tevens zal het niemand verbazen dat er een verschuiving zal gaan plaatsvinden van papieren bronnen naar e-bronnen, waardoor het verwijzen naar dit soort bronnen gemeengoed zal worden.

⁶ JOL is verhuisd naar Juriforum het Kluwer-portaal op Internet, maar is nog wel bereikbaar via www.jol.nl. Wel is een gratis registratie verplicht om de JOL-arresten binnen Juriforum te kunnen inzien.

Hetgeen wij hier beschrijven is wat ons betreft een aanzet tot een richtlijn voor het e-citeren, waarbij we (juristen-)publicisten zeker niet willen ontmoedigen door de mogelijk wat ingewikkeld lijkende vuistregels. Dit stuk moet er niet toe leiden dat verwijzingen naar elektronische bronnen achterwege gelaten worden. Wel willen we de lezers er op dit moment vooral op wijzen dat het zomaar in het wilde weg noemen van WWW-adressen op zijn zachtst gezegd onnauwkeurig is en vaak weinig verhelderend. We hopen dat dit artikel publicisten daarvan bewust maakt, en dat de hiernavolgende aanbevolen citeerwijze een aanzet vormt tot veevuldig en doordacht e-citeren.

Standaard-verwijsmethode

Hieronder geven wij een standaard voor verwijzingen naar elektronische bronnen. Wij sluiten hierbij waar mogelijk aan op de *Leidraad voor juridische auteurs*. We besteden specifieke aandacht aan rechtspraak op het Internet, omdat er inmiddels enkele weblocaties bestaan die structureel uitspraken publiceren. Daarnaast hebben we de verwijzing naar rechtspraak er uitgelicht om te wijzen op het bestaan van deze jurisprudentie-weblocaties en om hun nummering onder de aandacht te brengen.

Algemeen

Gescheiden door een Duitse komma (/) treft u hieronder de onderwerpen aan die naar onze mening in de genoemde volgorde opgenomen dienen te worden in geval van verwijzing naar een e-bron; tussen haakjes genoemde onderwerpen zijn facultatief. Onder de opsomming van onderwerpen staat een korte toelichting per onderwerp.

Auteur, redactie, organisatie / Titel / Medium Adres (,Formaat) (,Zoekwijze) / Datum publicatie, laatste wijziging, inzage / (Archief-adres)

- Een verwijzing naar elektronische bron begint net als veel andere verwijzingen met het noemen van de naam van de auteur of een redactie(lid). Het komt met name op het World Wide Web evenwel nogal eens voor dat niet duidelijk wie de auteur of redacteur van een stuk is. In dat geval kan de naam van de organisatie worden genoemd op wiens weblocatie het document wordt gepubliceerd.
- De titel is bij webpagina's de titel van het document of de paginatitel in de blauwe balk bovenaan het scherm; deze wordt cursief weergegeven. In het geval een document in een kader wordt opgeroepen zal men *moeten* kiezen voor de titel van het document (of de pagina) omdat dan de titel in de balk (in de meeste gevallen) niet de titel bevat van de kaderpagina. Bij het ministerie van VROM staat er bijvoorbeeld na het vinden van een document (in het kader opgeroepen) nog steeds 'WWW.MINVROM.NL' bovenin de balk. Bij berichten in nieuwsgroepen of mailinglijsten is de titel de inhoud van het veld "onderwerp", ook cursief weergegeven. Bij onderwerpen uit e-tijdschriften staat de titel niet cursief maar tussen aanhalingstekens.
- Bij 'medium' dient aangegeven te worden of het een bericht of document betreft op een cd-rom of in een nieuwsgroep, mailinglijst of e-tijdschrift. Alleen bij het WWW kan men het medium achterwege laten, omdat het adres dat ondubbelzinnig aangeeft.
- Het Internet-adres staat tussen <> om dubbelzinnigheid met interpunctie te voorkomen. Als het adres niet op één regel past, breekt u af met een *spatie*, niet met een afbreekteken, omdat dat als onderdeel van het adres opgevat zou kunnen worden. Let op kleine en hoofdletters en het verschil tussen afbreek- en liggende streepjes ('-' respectievelijk '_').
- Eventueel kan worden vermeld in welk formaat de elektronische bron beschikbaar is, bijvoorbeeld html, Word, WordPerfect of pdf. Een lezer die weet niet over een programma te beschikken dat in staat is een genoemd formaat te verwerken, hoeft dan niet de moeite te nemen het document te raadplegen. Bij directe verwijzing naar een document is een vermelding van het formaat niet nodig, omdat het type formaat (meestal) is op te maken uit de verwijzing (uitspraak.html, uitspraak.pdf, uitspraak.doc). Verwijzing naar een formaat geldt niet voor een vermelding van de thuispagina van een organisatie. Dan is er immers geen specifieke verwijzing naar een document.
- Indien de webpagina een datum (of maand of jaar) vermeldt, noemt u deze. Vermeld daarbij "bijgewerkt op" als dit op de pagina staat vermeld. Indien elke datering ontbreekt, noemt u de datum waarop u de pagina hebt ingezien.
- E-tijdschriften, mailinglijsten en nieuwsgroepen worden vaak gearchiveerd; verwijs waar mogelijk naar de url (het Internet-adres) van het archief.

Tot slot, nieuwsgroepen en mailinglijsten zijn niet altijd openbaar. Hierdoor kan het mogelijk zijn dat lezers het bericht waarnaar wordt verwezen niet zelf kunnen inzien. Zie bijvoorbeeld de onderstaande verwijzing naar een BalieNet-nieuwsgroep: BalieNet is alleen toegankelijk voor bij de Orde aangesloten advocaten. De verwijzing heeft in dat geval alleen als doel aan te geven dat een bewering niet van de auteur zelf is. Overigens, of u naar berichten in groepen en lijsten (zoals *Jurist-L*) kunt verwijzen hangt af van de omstandigheden; overleg bij twijfel met de lijstbeheerder of de afzender van het desbetreffende bericht. Bij verwijzingen naar per netpost verstuurde persoonlijke mededelingen is het raadzaam om het e-adres van de afzender (met diens goedkeuring) op te nemen.

Voorbeelden

EPIC 2000

Electronic Privacy Information Center, 'Capitol Hill Hearings Focus on Internet Consumer Privacy', e-tijdschrift <EPIC Alert> 7.18, 12 oktober 2000, archief <<http://www.epic.org/alert/>>

Kinkhorst 1998

Thijs Kinkhorst (red.), *Veel Voorkomende Vragen over het Nederlandse Internet en USENET*, <<http://www.kinkhorst.com/nlfaq/nl-faq.html>>, werkversie 17 september 1999

Koops 2000

B.J. Koops, *Re: elektronische handtekening*, mailinglijst <Jurist-L>, 11 februari 2000, archief <<http://listserv.surfnet.nl/archives/jurist-l.html>>

Koops 2000

B.J. Koops, *Crypto Law Survey*, Version 18.3, <<http://cwis.kub.nl/~frw/people/koops/lawsurvey.htm>>, laatste wijziging oktober 2000

Openbaar Ministerie

Openbaar Ministerie, *Over het OM*, bereikbaar vanaf <<http://www.openbaarministerie.nl>>, datum inzage 16 november 2000

Recht.nl 2000

Recht.nl, 'Kabinetsstandpunt over rapport "ICT en het recht om anoniem te zijn"', e-tijdschrift <Recht.nl-nieuws>, september 2000, geen archief; uitgever e-tijdschrift bereikbaar via <<http://www.recht.nl>>

Wees 1999

Leo van der Wees, *Lan@Internet december: fiscaal recht*, (besloten) nieuwsgroep <balienet.algemeen>, 1 december 1999

Wees 2000

Leo van der Wees, <wees@lms.nl>, 1 november 2000, persoonlijke mededeling

Rechtspraak

Op het World Wide Web bevindt zich inmiddels een almaar groeiend aantal locaties via welke rechtspraak wordt ontsloten. Een aantal daarvan doet dat met regelmaat en op een gestructureerde wijze, waardoor verwijzing betrekkelijk eenvoudig is, evenals het terugvinden van bronnen. Hieronder vindt u gescheiden door een Duitse komma (/) de onderwerpen aan die naar onze mening in de genoemde volgorde opgenomen dienen te worden in geval van verwijzing naar e-rechtspraak; tussen vierkante haken genoemde onderwerpen zijn facultatief. Andere tekens dan de vierkante haken behoren tot de notatiewijze. Afhankelijk van de bron zullen onderwerpen al dan niet opgenomen worden.

Instantie / Datum / Bron / Bronnummer [(Toelichting)] / [Medium] <Adres> [(Formaat)] [Zoekwijze] / Datum inzage

- EHJ 6 april 2000, Zaak C-37/99 (R. Donkersteeg), <<http://curia.eu.int/nl/>> zoeken via 'Recente rechtspraak', datum inzage 2 november 2000

- HR 7 april 2000, JWB, R99/113HR, <<http://www.jwb.nl/cgi-bin/jwb.cgi?show=17>> (html), datum inzage 3 maart 2000
- HR 14 april 2000, JOL 2000, 227, <<http://www.jol.nl>>, datum inzage 7 december 2000
- Rb. Den Haag 19 april 2000, Rechtspraak.nl, LJN-nummer AA6301, (Puttense moordzaak), http://www.rechtspraak.nl/uitspraak/frameset.asp?ui_id=20112 (html) datum inzage 16 november 2000 - of -
- Rb. Den Haag 19 april 2000, Rechtspraak.nl, LJN-nummer AA6301, (Puttense moordzaak), <<http://www.rechtspraak.nl/>> zoeken via 'Belangrijke uitspraken', datum inzage 16 november 2000
- Pres.Rb. Amsterdam 12 oktober 2000, Domeinnaam-jurisprudentie.nl, DR-00036 (Staat der Nederlanden/J.L. de Kreek h.o.d.n. De Digitale Advocaat), <<http://rechten.kub.nl/sidn/doc/DR-00036.pdf>>, datum inzage 6 november 2000 - of -
- Pres.Rb. Amsterdam 12 oktober 2000, Domeinnaam-jurisprudentie.nl, DR-00036 (Staat der Nederlanden/J.L. de Kreek h.o.d.n. De Digitale Advocaat), <<http://www.domeinnaam-jurisprudentie.nl>> zoeken via 'Overzicht' of 'Raadplegen', datum inzage 6 november 2000